

O'ZBEK BADIY MATNIDA EMOTSIONAL KONSEPTLARNING IDIOLEKT ORQALI VOQELANISHI

Turdiyeva Nilufar Yokubovna

Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti, f.f.n.

E-mail: nilufarturdiyeva0082@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20666196>

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek badiiy matnida emotsional konseptlarning muallif idiolekti orqali voqelanish xususiyatlari tahlil qilinadi. Unda muhabbat, sog'inch, iztirob, quvonch, qo'rquv kabi ichki kechinmalar badiiy matnda faqat leksik birliklar orqali emas, balki muallifning individual uslubi, tasvir usuli, sintaktik qurilishi va obrazli ifodalari orqali namoyon bo'lishi yoritiladi. Tadqiqotda idiolekt emotsional konseptlarni faollashtiruvchi muhim lingvokognitiv mexanizm sifatida talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: *idiolekt, emotsional konsept, badiiy matn, muallif uslubi, lingvokognitiv tahlil, lingvomadaniyat, ichki dunyo.*

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda badiiy matnni faqat til birliklari yig'indisi sifatida emas, balki muallif tafakkuri, dunyoqarashi, emotsional tajribasi va milliy-madaniy xotirasini aks ettiruvchi murakkab semiotik maydon sifatida o'rganish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, inson ichki dunyosini ifodalovchi emotsional konseptlarning badiiy matnda qanday shakllanishi, qanday til vositalari orqali yuzaga chiqishi va muallif individual uslubi bilan qanday bog'lanishi masalasi bugungi kognitiv tilshunoslik hamda lingvomadaniyatshunoslikning dolzarb yo'nalishlaridan biridir.

Emotsional konseptlar inson ruhiy kechinmalari, baholash munosabati va madaniy tajribasini o'zida jamlaydi. Bunday konseptlar oddiy lug'aviy ma'no bilan cheklanmaydi; ular obraz, ramz, assotsiatsiya, sintaktik qurilish, takror, sukut, ichki monolog va metaforik ifoda orqali ham voqelanadi. Shu sababli badiiy matnda emotsional konseptlarni tahlil qilishda muallif idiolektiga alohida e'tibor qaratish zarur.

Idiolekt muayyan ijodkorning til birliklarini tanlash, birlashtirish va badiiy maqsadga yo'naltirishdagi individual xususiyatlarini ifodalaydi. Muallif idiolekti nafaqat til birliklarining shaxsiy tanlovi, balki ekstralingvistik omillar, estetik qarashlar, davr ruhi va madaniy muhit bilan bog'liq murakkab uslubiy hodisa sifatida ham namoyon bo'ladi [1, p. 532]. Demak, badiiy matnda emotsional konseptlar muallif idiolekti orqali faollashganda ular umumiy til hodisasidan individual-estetik hodisaga aylanadi.

Emotsional konsept va idiolekt munosabati

Emotsional konsept inson ruhiy olamida muhim o'rin egallovchi tuyg'ularning lisoniy va madaniy ifodasidir. Muhabbat, sog'inch, iztirob, quvonch, qo'rquv, armon, g'am, umid kabi konseptlar insonning ichki holatini ifodalash bilan birga, xalqning axloqiy qarashlari, qadriyatlari va estetik tafakkurini ham namoyon qiladi. O'zbek badiiy matnida bunday konseptlar ko'pincha qalb, ko'ngil, yurak, dil, jon, ruh kabi birliklar orqali ifodalanadi.

Biroq emotsional konseptlarning badiiy matndagi voqelanishi faqat mazkur leksemalarning qo'llanishi bilan belgilanmaydi. Ularning haqiqiy badiiy vazifasi muallif idiolekti bilan bog'liq holda yuzaga chiqadi. Masalan, bir yozuvchi muhabbatni ochiq emotsional ifodalar orqali bersa, boshqa yozuvchi uni sukut, nigoh, harakat yoki ichki iztirob

orqali tasvirlaydi. Bir ijodkorda sog'inch konsepti tabiat manzarasi orqali ochilsa, boshqasida u xotira, vaqt yoki makon detali bilan bog'lanadi.

O'zbek badiiy matnida idiolekt emotsional konseptlarni quyidagi vositalar orqali faollashtiradi:

birinchidan, leksik tanlov orqali. Muallif muayyan emotsiyani ifodalashda umumxalq tilidagi birliklardan o'ziga xos tarzda foydalanadi. Masalan, qalb, ko'ngil, yurak, dil birliklari bir-biriga yaqin bo'lsa-da, badiiy matnda ular turli emotsional darajalarni bildiradi;

ikkinchidan, metaforik tasvir orqali. Emotsional holatlar ko'pincha tabiat, yorug'lik, qorong'ilik, olov, suv, yo'l, tun, shamol kabi obrazlar yordamida ifodalanadi;

uchinchidan, sintaktik qurilish orqali. Qisqa gaplar, takrorlar, uzilgan jumlar, ritorik savollar yoki ichki monologlar qahramon ruhiy holatini kuchaytiradi;

to'rtinchidan, implicit ma'no orqali. Ba'zan muallif emotsiyani bevosita nomlamaydi, balki uni vaziyat, pauza, harakat yoki noverbal belgi orqali anglatadi.

O'zbek badiiy matnida muhabbat konseptining idiolektal ifodasi

Muhabbat o'zbek badiiy matnida eng faol emotsional konseptlardan biridir. U sevgi, ishq, mehr, sadoqat, fidoyilik, sog'inch, rashk, armon kabi semantik birliklar bilan bog'lanadi. Biroq har bir ijodkor muhabbatni o'z idiolekti orqali turlicha ifodalaydi.

Masalan, muhabbat konsepti ayrim matnlarda yuksak ruhiy kechinma sifatida ko'rsatiladi. Bunday holatda qalb, ko'ngil, jon kabi birliklar ko'proq ishlatiladi. *Uning ko'nglida allaqanday iliq bir nur uyg'onganday bo'ldi.* Bu kabi ifodada muhabbat bevosita nomlanmaydi, balki "iliq nur" metaforasi orqali ifodalanadi. Demak, muallif idiolekti muhabbatni yorug'lik va ichki uyg'onish bilan bog'laydi.

Boshqa bir holatda muhabbat iztirob va ichki ziddiyat sifatida talqin qilinadi. *U gapirmadi, faqat yuragining allaqayerida og'ir bir tosh siljiganday bo'ldi.* Bu misolda emotsional holat "og'ir tosh" metaforasi orqali berilgan. Muhabbat bu yerda yengil, quvonchli tuyg'u emas, balki ruhiy bosim, og'riq va iztirob bilan uyg'unlashgan konsept sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek badiiy tafakkurida muhabbat ko'pincha ko'ngil va yurak makoni bilan bog'lanadi. Bunday birliklar oddiy anatomik yoki psixologik ma'noda emas, balki milliy-madaniy ramz sifatida ishlaydi. Ko'ngil insonning nozik ruhiy olami, yurak esa emotsional markaz sifatida talqin qilinadi. Shu bois *ko'ngli to'ldi, yuragi ezildi, dili yorishdi, qalbi titradi* kabi ifodalar muhabbat konseptining turli emotsional bosqichlarini yuzaga chiqaradi.

Sog'inch va iztirob konseptlarining idiolekt orqali berilishi

Sog'inch konsepti o'zbek badiiy matnida ko'pincha xotira, makon, Vatan, ona, yor, bolalik va o'tgan vaqt obrazlari bilan bog'lanadi. Bu konseptning idiolektal ifodasi muallifning makon tasviriga, detal tanloviga va ritmik bayon usuliga bog'liq bo'ladi.

Masalan, *U eski hovli eshigiga uzoq tikilib qoldi; go'yo shu eshik ortida bolaligi, onasining ovozi va unutilgan kunlari qolib ketganday edi.* Ushbu misolda sog'inch konsepti bevosita "sog'indi" fe'li orqali emas, balki "eski hovli eshigi", "bolalik", "ona ovozi" kabi detallar orqali yuzaga chiqmoqda. Idiolektal jihatdan bu usul emotsiyani tashqi predmetga ko'chirish orqali ifodalashga asoslanadi.

Iztirob konsepti esa ko'pincha sukut, ichki monolog, takror yoki uzilgan gaplar orqali beriladi. *U aytmoqchi bo'ldi, lekin so'z tomog'ida qotib qoldi.* Bu ifodada iztirob "so'zning tomoqda qotishi" orqali tasvirlanadi. Muallif qahramon ruhiy holatini to'g'ridan-to'g'ri izohlab

bermaydi, balki nutqning uzilishi orqali ichki kechinmani anglatadi. Bunday holat idiolektning implicit ma'no yaratish imkoniyatini ko'rsatadi.

O'zbek adabiyotida iztirob ko'pincha og'irlik, qorong'ilik, jimlik, tun, sovuq, tosh kabi obrazlar orqali beriladi. Bu obrazlar bir tomondan individual muallif uslubiga tegishli bo'lsa, ikkinchi tomondan milliy badiiy tafakkurda shakllangan ramziy birliklar bilan bog'liq. Demak, emotsional konseptning idiolektal voqelanishida individual va milliy omillar birgalikda ishtirok etadi.

Quvonch va umid konseptlarining badiiy ifodasi

Quvonch va umid konseptlari o'zbek badiiy matnida yorug'lik, tong, bahor, kulgi, tabassum, ko'z, nur kabi obrazlar bilan bog'liq holda ifodalanadi. Biroq muallif idiolektiga qarab bu konseptlar turlicha emotsional ohang kasb etadi.

Masalan, *Uning ko'zlarida uzoq kutilgan tongning ilk nuri chaqnaganday bo'ldi*. Bu ifodada quvonch konsepti "ko'z", "tong", "nur" obrazlari orqali berilgan. Emotsional holat tashqi tasvir orqali ochilgan bo'lib, muallif idiolekti quvonchni yorug'lik bilan uyg'unlashtiradi.

Umid konsepti ham ko'pincha kelajak, yo'l, kutish, tong, ochiq osmon kabi birliklar orqali ifodalanadi. *U hali ham yo'l tugamaganiga, oldinda bir yorug' manzil borligiga ishonardi*. Bu yerda umid konsepti "yo'l" va "yorug' manzil" metaforalari orqali yuzaga chiqadi. Bunday idiolektal ifoda o'zbek badiiy tafakkurida hayot yo'li, sinov va maqsadga intilish motivlari bilan uzviy bog'liq.

Muhimi shundaki, quvonch va umid konseptlari ham har doim ochiq emotsional birliklar bilan ifodalanavermaydi. Ba'zan oddiy tabassum, nigoh, harakat yoki qisqa jumla butun bir ruhiy holatni anglatishi mumkin. Shu jihatdan idiolekt emotsional konseptlarning yashirin, nozik va ko'p qatlamli ifodasini ta'minlaydi.

Idiolektning lingvokognitiv vazifasi

O'zbek badiiy matnida idiolekt emotsional konseptlarni faqat bezak sifatida emas, balki ma'no yaratish mexanizmi sifatida shakllantiradi. Muallifning individual til tanlovi o'quvchiga qahramon ichki dunyosini idrok etish imkonini beradi. Bunda har bir so'z, takror, pauza, metafora va sintaktik qurilish konseptual yuk tashiydi.

Idiolektning lingvokognitiv vazifasi shundaki, u emotsional konseptni o'quvchi ongida qayta tiklaydi. Muallif matnda hamma narsani ochiq aytmaydi; aksincha, o'quvchini his qilish, anglash va talqin qilish jarayoniga jalb etadi. Masalan, "u xafa bo'ldi" deyish bilan "uning ko'zlaridagi nur birdan so'ndi" deyish bir xil emas. Ikkinchi ifoda emotsional konseptni obrazli va estetik darajada faollashtiradi.

Shuningdek, idiolekt emotsional konseptlarning milliy-madaniy qirralarini ham ochadi. O'zbek badiiy matnida qalb, ko'ngil, dil, yurak birliklarining faol qo'llanishi xalqning inson ichki dunyosini qanday tasavvur qilishini ko'rsatadi. Bu birliklar yordamida emotsional holat nafaqat individual kechinma, balki madaniy qadriyat sifatida ham namoyon bo'ladi.

Xulosa

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek badiiy matnida emotsional konseptlar muallif idiolekti orqali o'ziga xos tarzda voqelanadi. Muhabbat, sog'inch, iztirob, quvonch va umid kabi konseptlar faqat nomlovchi leksemalar orqali emas, balki metafora, obraz, sintaktik qurilish, takror, sukut, ichki monolog va noverbal belgilar orqali ham ifodalanadi.

Idiolekt emotsional konseptlarni faollashtiruvchi asosiy lingvokognitiv vosita sifatida xizmat qiladi. U muallifning individual dunyoqarashi, estetik pozitsiyasi va milliy-madaniy

tajribasini badiiy matnga singdiradi. Shu sababli emotsional konseptlarni o'rganishda faqat lug'aviy birliklarni emas, balki ularning muallif uslubi doirasida qanday ishlashini ham tahlil qilish zarur.

O'zbek badiiy matnida qalb, ko'ngil, dil, yurak, jon kabi birliklarning faol qo'llanishi inson ichki dunyosini milliy-madaniy asosda ifodalashga xizmat qiladi. Bunday birliklar emotsional konseptlarning badiiy-estetik va lingvomadaniy mohiyatini ochib beradi. Demak, emotsional konseptlarning idiolekt orqali voqelanishi badiiy matnning konseptual chuqurligini ta'minlovchi muhim omillardan biridir.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Turdiyeva N.Y., Qaxramonovna Q.M. Muallif idiolektining ekstralingvistik xususiyatlari // Science and Innovation. – 2024. – Vol. 3, Special Issue 19. – B. 532–536.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b.
3. Ashurova D.U., Galieva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: VneshInvestProm, 2018. – 160 p.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004. – 390 с.
5. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. – 286 б.
7. Маслова В.А. Лингвокультурология. – Москва: Академия, 2001. – 208 с.